

AZ AKTIVIZMUS VONZÁSÁBAN*

TOLDI ÉVA

Az ifjú Herceg János ragaszkodott első verseiben az elvont témákhoz, örök emberi tartalmak megénekléséhez, s ez annál érthetőbb, ha tudjuk, Szentleky Kornél is így elmélkedik 1927-ben Levél D. J. barátomnak a „vajdasági irodalom”-ról című cikkében a Bácsmezei Napló hasábjain: „Ki törődik a fejezetcímekkel, mikor a szent láz úzi az embert a képzelgések és szükségességek papírra vetésére?” Az „egyéni utak” keresésére buzdít, és elítéli a vajdasági témában gyökerező „szürke művésziatlenséget”.¹

Az erőteljes Ady-hatás azonban csak kezdeti ihlető forrás lehetett. Csakhamar hozzá is elér az avantgárd szellemiség és költészeti gyakorlat, a Bácsmezei Napló ugyanis 1927–28-ban Kassák számozott verseit közli rendre, Tamás István pedig a költő hallatlan népszerűségét jegyzi fel, adalékként az utókornak nemcsak a Kassák-recepcióhoz, hanem a bontakozó vajdasági irodalom szemléleti önállósulásának, decentralizálódó irodalmi értékrendjének kérdéséhez is: „Míg a magyarországi írók hírért se hallják, Erdélyben, Szlovenszkóban és Jugoszláviában felolvasó estéket rendeznek a verseiből. A Bécsben megjelenő Ma mindenütt ott van, fiatal diákok, akik Adyt se értek rá szeretni, Kassákra esküsznek. (. . .) Bécs, Pozsony, Kolozsvár után Szuboticán is megrendezik az első aktivista matinét. . . (. . .) Bármily furcsán hangzik is, de tény, hogy a hivatalos magyar irodalomtörténetet megelőzve a gimnázium magyar óráin *Vörösmarty* és *Csokonai* mellett Kassákból írnak házi dolgozatokat. (. . .) Kassák Lajos végre Magyarországon is sikert aratott. A könyvkereskedések kirakataiban helyet szorítottak neki *Herceg* Ferenc és *Molnár* Ferenc között. Felfedezték. Őt esztendőre azután, hogy Erdélyben, Szlovenszkóban és a Vajdaságban már ismert és olvasott írója volt a magyar közönségnek.”²

A Kassák-szellem és a mozgalmi avantgárd különösen jó táptalajra talál a

*Részlet a hamarosan megjelenő kismonográfiából

szociális érzékenységgel is megáldott ifjú Herceg Jánosban, amit pesti tanulóéveinek tapasztalatai és a Bartha Miklós Társaság eszmei légköre még inkább fölerősített, nem csoda hát, hogy figyelme a világ proletárjainak egyetemes horizontján állapodott meg. Egyáltalán nem elnéző a jugoszláviai magyar irodalommal szemben. A pesti Hídban, az „utódállamok magyar íróinak lapjában”³ 1928-ban egy cikkre reflektál, amely az itteni írókat mutatja be, s kifejti, hogy a vajdasági magyar irodalom még „zsenge kis fácska”, amiért a dözsölő bácskai uraknál – akik nem támogatják eléggé az irodalom ügyét – is jobban a kiadókat kárhoztatja, mert nem tudják megszervezni az olvasóközöniséget. A bajok forrása szerinte abban rejlik, hogy a lapok szerkesztői írók, akik nem tudják „irányítani, nevelni” a közöniséget. Nem is alaptalanul nehezelt rá Csuka Zoltán, aki szerkesztő–szervező–kiadó abban az időben, olyannyira, hogy egész oldalas cikkben válaszolt lapjában, a Képes Vasárnapban, „stentori hangon kiáltott át a határon: (. . .) »Meddig fognak még garázdálkodni Pesten irodalmunk itthonról elszakadt szegénylegényei!«”⁴

Cikkében Herceg János érzékletes és sokatmondó képet rajzol az itteni magyar irodalom állapotáról, főként ha nem tévesztjük szem elől, 1928-ban járunk, alig tíz évvel azután, hogy irodalmunk öneszmélésének a folyamata egyáltalán elkezdődhetett: „Igaza van Péchy-Horváthnak akkor is, amikor azt mondja: »Alig élhetne meg szépirodalmi lap Jugoszláviában. Csakhamar megölné a széthúzás, a veszekedés és a klikkrendszer.«”

A Bács megyei Naplónak felrója, hogy „nem ismerik a versért járó honoráriumot”, s mostohán bánnak az irodalommal, ami nem csoda, hiszen az újságot „egy sereg tehetséges és tehetségtelen emigráns szerkeszti”. A legnagyobb gondot azonban abban látja, hogy a lap kiszolgálja az olvasók ízlését, politikai tekintetben pedig a kormány mellé szegődik, s így egy sor vajdasági írók kirekeszt az újságból.

Írásának nem titkolt célja pedig elősegíteni „az utódállamok magyar irodalmá”-nak beolvadását az apyaországéba, hogy „gazdagítsa a magyar szellemiség egyetlen törzsökü” fáját”.⁵

Ilyen előzmények után szinte természetes, hogy miután az 1929. január 6-ai diktatúrát követően bevonják útlevelét, s a karácsonyi szünet után nem mehet vissza Budapestre a Mester utcai reálgimnázium magántanulójának, a Szervezett Munkás munkatársa lesz, ott jelenteti meg „tárgyas, helyzetfeltáró, tényközlő riportjait”⁶, valamint Milliók életéből című novelláját is az uradalmi cselédsors tipikus alakjairól, bizonyítva hajlamát a szociális tematika iránt, megformálás tekintetében pedig azt, hogy nemcsak a mozgalmi szimbólumok felhasználását sajátította el, hanem egy érzelgősségtől mentes, szikár előadásmódot is.

Ennek az irodalom- és világszemléletnek a jegyében adta ki IKSZ című folyóiratának első és egyetlen számát húszéves korában, 1929-ben. „Irodalom, kultúra, szemle. Minden szó kezdőbetűjéből állt össze a nem mindennapi cím. Nagyon büszkék voltunk rá, hogy ilyen eredetiek vagyunk. Még az se tört le, hogy szegény apám fel se lapozta, hanem csak ránézett, és azt mondta:

– Talán niksz! Az jobban pászolna ide!” – emlékezik vissza a lapalapítás körülményeire Herceg János.⁷

„Az IKSZ nem egyetemes, nem vajdasági, nem önzetlen. Az IKSZ a nemzetközi kultúrasszimiláció úttörő orgánuma” – hirdette meg programját, tükrözve azt a baloldali művészetszemléletet, amely az irodalom nemzetkefelettségére, internacionális jellegére és osztályharcos küldetésére esküdött. Ennek szellemében Herceg János folyóirata is a „progresszív értékek ismertetése”-t és „a betegeidőkben felnevelkedett egészséges ifjú generáció világszemléletének” alakítását tűzte ki céljául. A program meglehetősen rebellis volt, nemcsak baloldalisága miatt, hanem mert ellentétben állt Szenteleky couleur locale-elméletével is. Amin nem kell csodálkozni, hiszen ekkor még nem a művészet létrehozása volt a cél, hanem sokkal inkább egy világszemlélet hirdetése és szolgálata.

„Az újvidéki Ut sose jutott el hozzám, hiszen amikor megjelent, még gyerek voltam. Mégis azt hiszem, leginkább ehhez a rég megszűnt folyóirathoz hasonlított az IKSZ – írja visszaemlékezésében a szerző. – A baloldali irodalomnak abban az időben az expresszionizmus és az aktivizmus között lehetett felismerni a formanyelvét. Moszkvától Berlinig, Budapesttől Bécsig többé-kevésbé egyformán írtak a költők és novellisták.”⁸ Ennek az internacionalizmusnak a jegyében alakult a számban megjelent írások sora, jelezve Herceg János későbbi érdeklődési köreit is, vonzódását a jugoszláv alkotók műveihez és a világirodalomhoz egyaránt. A folyóiratprogramot meghirdető jelszavak után a ma már teljesen ismeretlen Albert Hotopp novellája következett az öngyilkos hajókazánfűtőről. A szöveget – akárcsak az IKSZ-ben megjelentek többségét – Herceg János fordította, és nyilván nagyon megnyerte a tetszését, mert maga is szentelt egy-két novellát a tengeri medvék viharos sorsának. A világirodalmi tájékozódást a szintén teljesen feledésbe merült Alfred Pabst verse és Heinz Luedeck Bauhaus-tanulmánya jelentette. A folyóirat költészeti anyagát a mozgalmivers-író Somogyi Pál szövege biztosította, valamint Simon Andor már címével is beszédes verse: Pihen az öreg bányász. Érdekességként említjük, hogy a folyóirat kritikarovatában az utóbbi szerző drámakötetét mélységesen elmarasztalja a bíráló Hock Rezső, az őszinte és becsületes osztályszolgálat mellett a színpadi készség hiányát és szerkesztésbeli fogyatékosait is felemlégetve.

A jugoszláv irodalmak iránti érdeklődést Oto Bihalji Švejk-tanulmánya, valamint Hock Rezső lapszemléje elégitette ki. „A legnívósabb jugoszláv folyóirat legújabb száma ismét eseményt jelent a gerinctelen és senilis folyóiratok tömegében” – üdvözli a lapot, természetesen a magáét is a szóban forgó belgrádi Nova literatura mellett látva: „Ez a szám újabb bizonyítéka annak a rendíthetetlen harcnak – írja a szerbhorvát folyóiratról – amit a köréje csoportosult avangárda az aktív, közvetlen és korszerű szellemi együttműködésért, az elvtelen l'art pour l'art-izmus, konzervativizmus, és degenerált kispolgári egység ellen indított.”⁹ Hock Rezső mindennél ékeesebben nyilatkozott az IKSZ törekvéseiről is a belgrádi lapot méltatva.

Herceg János saját folyóiratában a Hósi halottak, előre! című regényrészletét tette közzé. A szöveg megmutatja, mennyi eszköze van már az alkotáshoz: önéletrajzi indíttatású novellájában megjelennek a hangulatrajznak és a kor-ábrázolásnak azok az eszközei, amelyek nélkül később sem tud megenni. A szövegnek kifejezett a zenei hatása, s előjönnek az egymással mellérendelő viszonyban levő figurák: a pékinas, a rendőrök, a gesztenyésember, mintegy expresszionisztikus életképben. A visszaemlékezésnek nincsenek megszépítő felhangjai, előadásmódja tárgyilagos, szándékoltan kerüli az elérzékenyülést, helyenként egészen naturalisztikus beütéseket is találunk. A novellában egy zárójeles megjegyzés erejéig a jelen is helyet kap, s ebben még a harcra kész ifjút látjuk, aki apjának besorozása miatt nem lesz „szomorú, csak ökölbe szorul” a keze. Természetesen az aktivizmus elvárásai szerint.

S ennek a vonzásában született A hatalmasok is, amelyet Szenteleky Kornél felvett a couleur locale-elmélet létjogosultságát bizonyítani kívánó antológiájába, az Ákácok alattba is, pedig az eszemi tekintetben még Kassák Mesteremberek című versét revelálja, s inkább esszénovella, proletár jelszavak egymásba öltögetése, amelynek esztétikai értékét az ismétlések, a felsorolások, egyszóval a prózaritmus biztosítja. S napvilágot lát az említett gyűjteményben még egy Herceg-novella, a Kekez Tuna lakodalma, amelyről Kállay Miklós megállapította, hogy „nemcsak a jellemzés erejét és a végig zökkenéstelen vonalvezetést kell elismerni, hanem azt az egyre fokozódó lendületet is, amely a kezdetben szinte idilli parasztörténetet hátborzongató dance macabre-ré emeli.”¹⁰

Jelzi egyúttal azt is ez az elbeszélés, hogy Herceg János fokozatosan elhagyja a tételnovella agitatív útjait, amelyekről egyrészt a realizisztikus jellemformálás, másrészt az immár az élet ellenében a művészetet is előtérbe helyező szürrealista ábrázolás irányába mozdul el.

VIHARBAN

Javában tartott még a vita a Kalangya hasábjain Havas Emil és Szenteleky Kornél között arról, van-e a Vajdaságnak irodalmi művekben is kifejezhető szellemisége – vagy ahogy annak idején emlegették: lelke –, s vajon ez vicinális irodalomhoz vagy korszerű regionalizmushoz vezet-e, amikor 1933-ban megjelent a szerző kiadásában Herceg János első novelláskötete, a Viharban. A nyolc novellát tartalmazó könyvecske egy csapásra meghozta számára kortársainak elismerését. Felfigyelt rá Ambrus Balázs. Szirmai Károly, Benedek Marcell és Németh László is.

Szenteleky írt az elbeszélésekhez előszót, aki nem „a kellemes olvasmány után támadt zsongító hangulat”-át dicséri a könyvnek, „hanem inkább a megdöbbenés, az életre eszmélés hatalmas, eleven érzése” keríti hatalmába. „Néhéz eldönteni – írja –, hogy ebben a fiatal, ígéretes íróban több-e az erő, mint

a poézis, lényegesebb-e a kinyilatkoztatnivalója, mint elbeszélő kedve.” A bácskai lelkület elkötelezettje érdekesmód saját elméletével ellentétben, de írói gyakorlatával összhangban eltekint a valóság ábrázolásának követelményétől, és rokonszenvvel írja le: „vannak hatalmas vágyak és érzések, melyek csak titkos képekben, furcsa szimbólumokban fejezhetők ki”, mégis „Megkapó álomképei, a valóság nyers, kegyetlen színeivel felépített szimbólumai” mögött „az élet törvényei”-t és „eltiport igazságai”-t látta ágaszkodni.¹¹

Míg Szenteleky Kornél a dán meseíróhoz, Andersenhez hasonlítja Herceg első novelláit, nyilván a hangvétel keménysége, nyerssége okán, addig Ambrus Balázs a Jugoszláviai Magyar Újság hasábjain – nem kevésbé indokoltan – a német romantika fantasztikus meseírójának, E. T. A. Hoffmannak a világlátásával állítja párhuzamba a Viharban szövegeit. Az elbeszélések méltatója szinte kizárólag ezt a „fantasztikus” közeget érzékeli a kötet lapjain, s ezt is értékeli: „Egy új sztratoszférában játszódnak ezek a különös történetek, ahol nem érvényesek a földi szabályok, nem érvényes a logikai tapasztalatok józansága. . . (. . .) Olyanok ezek az írások, mintha ópiummal volnának impregnálva, zavaros, élénk álmok, részeg történetek.” A fantasztikumon kívül a „brutális erő”-t fedezi még fel a novellákban. Bár Ambrus Balázs nem vitatja el Herceg János novellaírásának értékeit, nem is tagadja, hogy nincs vele tisztában, „a tehetség speciális ereje” hajtja-e az írókat vagy az új formák iránti kutatás vágya, amelyet csak bizonyos „megengedő koncesszióval” tud igazi művészetként elfogadni.¹²

Természetszerűleg Szirmai Károly volt az, aki a legmélyebben értette és értelmezte ezeket a szövegeket. Saját művészetének leglelkét látta némiképp Herceg János víziós novelláiban is megvalósulni, írói világképébe teljes mértékben beleillett a vékony novelláskötet. Kritikáját éppen ezért szinte saját arcticájaként olvashatjuk: „Aránylag kevés az oly alkotás, melynek ne lenne aprioriban képvíziós magja”, „a vízió nem új utak keresése”, hanem „belső kényszerűség”, Herceg novellái pedig „a teremtésre ihletettség boldog könnyűségében íródtak, „az ellenőrző értelem minden gátlásától felszabadultan, mikor az életre kívánczó vízió maga tör magának utat, s nem engedi, hogy az intellektus nyugtató hámba fogja”. „Mert különös útjuk van a vízióknak – írja Szirmai. – Az élet sustorgó kavargásában hirtelen leválik egy picinyke deszkadarab – nem több egy szónál, egy képnél –, mélységbe hull, elhullámszik, elkarvarog, de az emlékezés kaleidoszkópja időnként visszahozza, szemünkhöz szoktatja. Érezzük, hogy a felbukkanó szónak vagy szóképnek nagyobb jelentősége van, mint a többinek. . .”

Szirmai azonban nemcsak a látomásosságot veszi észre a kötet novelláiban, nemcsak az Edgar Alan Poe vízióival való rokonságot, hanem azt is, hogy „Herceg a végletek embere. Egyszer a súlyos, földszagú erőé, máskor a lenge, harmatos finomságoké”. A költőiség mellett meglátja a „paraszti őserőt” is, az „ősköltői primitívséget”. A Kekez Tunában és a bolond legényről szóló törté-

netben pedig megfigyeli az „ősemeri atavizmust”, minek következtében Herceget nemcsak víziós megoldásai, hanem eredeti valóságlátása miatt is dicséri, szimbolizmusában a „mágikusan kitüzesedő realizmust” is meglátva.¹³

A Viharban igazi írói sikert hozott az ifjú Herceg János számára. Németh László is felfigyelt a kötetre, a Tanúban 1934-ben jelent meg méltatása. Meghökkeni az Újhold játszott az égen című novella eredetisége. „A könyvecske legjobb darabjai azok – írja –, ahol a látnokhajlam sűrűbb realitás mögött vetíti fel a lappangó fantasztikumot; a Kirándulás a nagyapámmal című elbeszélésben az iszákos, borfuvarozó nagyapa mögé a kemény és megalázott istent, akinek az unoka látja; a Bolondlegényben egy eszelős merénylete mögé az eszelősség költészetét.”¹⁴

A Viharban című novelláskötet tulajdonképpen már szintézist jelent, egy alkotói korszak tapasztalatai ötvöződnek benne: lecsapódik itt aktivista-expresszionista törekvéseinek legjava, kiteljesedik szürrealizmusa is, s utak nyílnak a realista ábrázolás felé. Tematikai szempontból a csavargótörténetek, a gyermekkor, a bolond figurája és Kekez Tuna alakja mutatja meg egy alkotói periódus jellegzetességeit, koncentrált formában jelennek meg azok a sajátságok, amelyek majd novellaírásának későbbi szakaszaiban teljesednek ki.

Herceg aktivista expresszivitása a csavargó motívumával együtt él az író novellisztikájában. A függetlenség, a szabadság megtestesüléseként vonul végig ez a figura a történeteken, a kispolgári élet céltalanságával a világvándor messzire tekintését helyezve szembe, s ebből a csavargóperspektívából még inkább a polgári tespedtség kritikáját adja. Szép példája ennek a novellatípusnak egy korábbi szöveg is, a Látomás,¹⁵ melynek szereplői az Igazság országát indulnak megkeresni, s találkoznak a titokzatos vörös hajú lánnyal, az álom végén pedig ott a szimbolikus jelenet: „Messze emberek jöttek. Nagy tömeg. Kővér fekete hullamadarak árnyékolták be a napot. A lány alig tudta elhessegetni őket.”¹⁶ A novella a lét abszurdításának és definiálhatatlan hangulatoknak a kifejezésére is alkalmassá válik.

Nem előzmények nélküli tehát a Viharban expresszionizmusa és motívumkincse – a Meghalt a szeretóm című ennek a vonulatnak az egyenes ági folytatása –, s nem is véletlen. A kötet mottójául ugyanis Herceg János egy Walt Whitman-idézetet választott. „A fiatal író első kötete szerkesztése közben a lehető legtermészetesebb módon nyúlt Whitman szövegéhez, nem is nehéz tehát magyarázni ezt, hiszen Szerb Antal szerint az európai úgynevezett izmusokat, főképpen pedig az expresszionizmust, Whitman nélkül »nem lehet elképzelni«” – írja Bori Imre, majd megállapítja: „A szabad írói megnyilvánulások profétáját tisztelték ezek szerint Whitmanben erre mifelénk a fiatal prózaírók. . .”¹⁷ S ha mindemellett megemlítjük Kassák hatását is a korabeli irodalomra, világossá válnak előttünk Herceg János aktivista-expresszionista szövegeinek eredői.

A mozgalmi avantgárdnak az a gondolata, amely az irodalmi mű igazságosztó szerepét hirdeti, némiképp még a kimondottan szürreális-víziós novellisztici-

kájába is belejátszik. „A nap forradalmas színével elment a hegyek mögé” – indítja Herceg az Őszi vízió című novellát, amely nemcsak az expresszionista stílusjegyek révén közelít az említett irányzathoz, hanem azért is, mert a szociálisigazság-hirdetés húzódik meg az álom az álomban szürrealista színpadképének háttérében. A Titok a fenyves felett háttorzongatóan irreális szövegében pedig az emberek bűneik miatt lógnak a fán, s a történet szereplőjét, a kislányt erkölcsi helytállásra biztatják: „. . . tanuld megbecsülni a szegény embert”.

A víziós-szürrealista novellák közül csupán az Újhold játszott az égen című szabadul meg az eszme koloncaitól. Ebben a cselekmény a szöveg belső logikája szerint alakul. „Egyetlen olyan novellája ez, melyben a fantáziát nem pányvazza ki a logika uralma, melyben a látomás nem kötődik határozottan a látható valósághoz, és nem valamely tételesen megfogalmazott gondolatot illusztrál.”¹⁸ S ha az imént Whitmant és Kassákot emlegettük, a szürrealista-víziós elbeszélések esetében Déry Tibor A kéthangú kiáltása kínálja magát irodalmi párhuzamként.

A látomásosságnak – állapítja meg Utasi Csaba – Herceg János „máról holnapra hátat fordított”, s „akárcsak Majtényi Mihály, a realista novella felé indult”.¹⁹ Ennek közvetlen okát pedig Németh László intelmének tudja be, aki a megírás – vagy ahogy ő nevezi: varázslás – „műfogásainak” alaposabb ismeretét hiányolja. „Az egész mágiát kell megtanulnunk” – tanácsolja, mert az író nem lehet „speciálistája” csupán egyetlen „varázslatszagnak”.²⁰ Nem tagadja meg ugyan a későbbiek során sem Herceg János a víziós látásmódot, találunk novellái között az ötvenes években is szürrealista magvút, ilyen koncentráltan azonban, mint a Viharban lapjain, nem jelenik meg többé, a következő időszakban a realista ábrázoláshoz fordul, amelynek jelzetei megvannak már első kötetének a szövegeiben.

Elsősorban a Kirándulás a nagyapámmal című novella jelzi, hogy sajátos látásmóddal és hangulattal van dolgunk. Ezzel az elbeszéléssel indul a feltételesen gyerekkortörténeteknek nevezhető novellasor, a nézőpont a visszaemlékező. A „kövér, erős, piros arcú öregember” története bővelkedik mikrorealista részletekben, s az emlékezés nosztalgijája sem marad el, ám már az első sorok arra hívják fel a figyelmet, hogy itt valami különös dolognak leszünk a részei: „Felbukik az arca előttem egy-egy pillanatra, mint a fuldoklóé, aztán újra elmerül, alámerül a régi emlékek tarkaságában.”²¹ Herceg János azonban mégsem a kegyetlen, a gonosz ember portréját festi meg, hanem az erőnek, a hatalmasságnak állít emléket, de úgy, hogy felmutatja benne a gyöngeséget, a kiszolgáltatottságot is. Az atmoszféra feszültségét pedig az teretmi meg, hogy a nosztalgia érzelmességével a kegyetlen nyersséget állítja szembe, a romantika ellenében a hideg racionalizmust alkalmazza, s néha naturalista elemekkel vegyíti. Már az első mondatban benne van s az egész novellán végigvonul a tagadva állítás gesztusa. Hatalmas távolságokat jár be és köt össze ezzel az eljárással: „Nagy csillagos biciskája még ma is megvan. (. . .) Cipőpucolásnál

használjuk.” Az emléktárgy kegyeletének és a profán cselekvésnek a szembeállítását még sajátosabbá teszi az a tény, hogy felénk a parasztemberek gyakran tisztították késsel a lábbelijüket. Egyfelől tehát a nagyapa mitikussá növesztett alakja – „A jég jajgatott, recsegett, ropogott a kerekek alatt, mint a mennydörgés, s a két gebe megvadulva vágatott a túlsó part felé. Nagypám kiegyenesedve állt a kocsiban, és báránybőr süvegét levitte fejről a szél” –, másfelől a maga ellentétébe fordult makacs visszautasítása az érzelmeknek, kiegészítve a diszkrét ironia hangjaival („Kissé trágaszagú volt a ruhája a finom reggeli levegőben”) – ez adja az elbeszélés megrázóan drámai erejét.

Külön figyelmet érdemel a Szülőföldem című novellája, amely 1932-ben a Kalangyában jelent meg. S ha az imént azt állapítottuk meg, hogy reális és irreális elbeszélések együtt vannak jelen a Viharban című kötetben, most ugyanezt egyetlen szövegre vonatkoztatva is elmondhatjuk. Két szereplő jelzi ezt a két pólust. Az egyik Kekez Tuna, a részeges, erős és erőszakos szelencsei cserepező, a másik a beszélő nevű Pálinka Ördög, aki misztikus, titokzatos figura, mindenki fél tőle, még a gyermekek is felsírnak álmukban a jöttére, Déry Dirójának a párja.²² Pálinka Ördög, a részegesek veszedelme halálba taszítja Kekez Tunát is. Az író pedig „új súlypontot létesítve, két rövid bekezdéssel hirtelen kitágítja a novella világát:

»A részegség megfeneklett, és még látni lehetett a Pálinka Ördögöt, amint befordult a kocsmaudvar kitért kapuján. Görnyedt hátát úgy vitte maga mögött a szénapadlás felé, mint egy gazdátlan kutya.

Levetette kabátját, magas kaucsuk gallérját, és hagyta, hogy egy pillanatra megcsillanjon a hold fényesre keményített ingmellén.«

Már a nemlét lovagjának szánandóvá tétele is meghökkentő ebben a néhány sorban, ám képzettársításunkat mégis a megcsillanó holdfény gyorsítja föl igazán. Amint ez a »halott« fény egy pillanatra megvillan a halálhozó ingmellen, a nemléteket idéző két komponens interferenciájának eredményeképpen egyszerűre fokozhatatlanná erősödik a legény örökös kiszolgáltatottsága, minden pusztulásnál szörnyűbb örökös szolgáltsága” – írja Utasi Csaba.²³

Persze, Kekez Tuna halála is csak időszakos lett, s a Pálinka Ördög sem tűnt el nyomtalanul, az előbbi újra és újra feltámad Herceg János pályája során, s az utóbbi is ott leskelődik a sarkok mögött munkásságának későbbi szakaszaiban is.²⁴

A „BELSŐ LÁTÁS” NOVELLÁI

A Viharban lapjain jelent meg a Bolond legény a faluban című novella, első darabja Herceg János elbeszéléssorozatának, amelyet a hősök azonossága és a látásmód egysége fűz össze. A Vándorbotot vett a bolond 1934-ben keletkezett, A bolond házassága 1935-ös keltezésű, a Bolond a nagyvárosban 1936-ban a Magyar Írásban, 1938-ban pedig a Kalangyában látott napvilágot. Terje-

delmes alkotói periódust fog át tehát a bolond-novellák sora, amelyeket a szerző besorolt időrendi sorrendben egymás mellé állítva az 1951-ben megjelent Bors és fahéj című kötetébe is Falu bolondja címmel.

Míg a víziós-szürreális novellák a képi összetettség és a szándékoltan jelzésszerű jelentéstartalmak, sejtések jegyében alakultak, addig a szóban forgó elbeszélések már nem az elsődleges közlésszint tekintetében bonyolultak. A novella redukált nyelvi eszközök segítségével építkeznek, az író egy együgyű ember szemével láttatja a világot, és vezeti végig hőstét ifjúkorának gondtalan éveitől házasságáig, nagyvárosba kerüléséig és munkanélküliségéig. A szöveg-ciklus szereplője nem eszelős, csak túlságosan naiv, aki éppen ezért a világot sajátos nézőpontból látja, idilli harmóniában él a környezetével. Romlatlansága abból adódik, hogy nem képes felfogni a mesterségesen kialakított társadalmi normákat, nem tud idomulni hozzájuk, s éppen az alkalmazkodásra való képzetlensége kiváltotta konfliktusok világítják meg a „normális” emberek társadalmának hátrányait, negatívumait, logikátlanságait, igazságtalanságait. Annak ellenére, hogy a novella hőse csak kétféle érzelmet nyilvánít ki, az örömet és a bánatot, e két életsík ütköztetéséből humoros, megható, megdöbbentő jelenetek kerekednek ki, s az elbeszélésfűzér ilyen tekintetben igen széles skálán mozog. A teljes világ felfedezésére indul Herceg János bolondja, minderre az első látás naivitásával csodálkozik rá, újraalkotja, új rendszerbe állítja az élet jelenségeit. Ez a látás néha eredeti felismerésekhez juttatja, az események, a dolgok új összefüggéseinek a megsejtéséig vezet: halott anyja például „fehér volt, mint a meghasadt nyírfa belseje”. Ez a novellaszereplő együgyűségében kiszolgáltatott és védtelen. A nagyvárosban egy szobor talapzatára állva fogalmazza meg gondolatait. A jelenet egy egész emberi sorsot hordoz magában, s ezen túlmenően a bolond kiáltozása az ember tehetetlenségét, sebezhetőségét artikulálja:

„ – Urak és nagyságák, jó emberek, itt vagyok, ni, a nagyvárosban, se éjjeli szállásom, se dolgom, semmi. Rozinak meg gyereke lesz nemsokára. Szóljon, akinek köllene a munkám. Akkora az erőm, hogy egy házat tudnék elmozdítani a helyéből.”

Természetesen Herceg János célja nem egy elmekörtani eset bemutatása volt. Nem hagy kétséget afelől, hogy társadalombírálat vezette tollát. Ezt azonban nem kell kimondania, nem kell tételszerűen megfogalmaznia, hiszen megtalálta hozzá a kifejezésére alkalmas, redukált nyelvet, a cselekményvezetést és a jellemábrázolást.

Ugyanezt a novellaszervezési eljárást alkalmazza Herceg János akkor is, amikor gyermekekről ír történeteket. Az ártatlan gyermeki naivitás azonban szövegeiben gyakran érzelmes felhangokat kap, a cselekmény érzélgős tragédiává alakul, s nem tudja megőrizni az objektívitásnak azt a fokát, amely a Falu bolondja novellaciklust jellemzi, s éppen tárgyilagosságával az életmű legértékesebb darabjai közé emeli.

IRODALOM A CSELEKVÉS SZOLGÁLATÁBAN

Az aktivizmussal eljegyzett fiatal író első recenzióiban a műalkotás társadalmi vonatkozásait keresi, mit sem törődve a művészi jelleggel, a szépirói eszközökkel. A vajdasági irodalmat 1928-ban még elmaradottságáért ostorozza, IKSZ című folyóiratában egyféle nemzetköziséget hirdet meg, és még jó ideig nem ejti ámulatba Szenteleky elmélete a helyi színekről, a couleur locale elméletében csak a lokális jelleget látva, s megmarad az eltökélten választott szociális irodalmi elkötelezettség útján, amely a művészetet szolgálatnak tartja, a műveket pedig az osztályharc eszközeinek tekinti.

Kalanga-belji első kritikájában a „szociális kérdőjel” hiányát rója fel az irodalmi műnek.²⁵ Remenyik Zsigmond Mese habbal című pamfletregényének értékelése során pedig még tovább megy: szinte utálkozva gondol a polgárságra mint társadalmi rétegre, és a világ minden bajának okozóját látja benne. „Ez a könyv a polgárságról szól – kezdi a recenziót. – A tehetetlen, gyáva és gerinctelen polgárról”, hogy azután ironikusan felsorolja a társadalmi réteg még néhány jellemzőjét: „ő a jó tisztviselő, a lelkiismeretes családapa, az önfeláldozó hazafi, a rend és pontosság mintaképe. Erénye a hűséges alkalmazkodás, a törvények teljes fokú tisztelete és a magasabb fórumokba vetett vak hite. (. . .) Privilegiuma a felelőtlenség. Lelki életét külső tényezők határozzák meg. Meggyőződése nincsen, csak félelemtől sugallt mélységes szolgai hite van.” A lesújtó jellemzés után logikusan következik, hogy a regény, mely a fentieket ábrázolja, kiváló, ugyanis megfelel a művészet iránt támasztott követelményeknek: „mélyére világít allegóriáival és paraboláival társadalmunk roskadozó fenekére”.²⁶

Ekkor még elítéli azt, aminek maga is hatása alá kerül nemsokára. A Menekülj a szerelemhez című Babay-regényt Krúdy-szerű „budai romantikája” miatt elmarasztalja. Nem az író tehetségét vitatja el, nem a regény hitelességét vagy művészi eszközeit hiányolja, hanem megállapítja: „az adó, a közteher, a boletta és más miegymás” képében megmutakozó valóság kizárja a romantikus megközelítés lehetőségét. A Babay-féle ábrázolásmódot „az irodalom prostituálódásának” nevezi, mindenekelőtt mert hiszi, hogy a valóság az, amely az irodalmat a saját képére formálhatja.²⁷

Herceg János irodalomszemléletének fontos dokumentuma az 1935-ben készült Kassák-pamflet. Ebben Móricz Zsimondot a parasztság, Kassák Lajost a proletariátus írójának látja. Az egész avantgárd a munkásmozgalomból nőtt ki, állítja Herceg János, az új művészeti formák agitatív eszközként szerepelnek a szocialista mozgalomban. Fejtegetései során odáig megy el, hogy megállapítja: „a jólszervezett magyar munkásmozgalomnak köszönhetette azt, hogy tudását gazdagíthatta, világszemléletét kiszélesíthette és szerepét – lakatossegédét az íróval – felcserélhette. (. . .) Kassákot tehát a szocialista mozgalom termelte ki magából és indította útjára.” Kassák – Herceg János föltevése szerint – nemcsak művészetét, hanem puszta létét is a munkásmozgalomnak kö-

szönhette. Az avantgárd azonban – írja Herceg – mindenütt a világon zsákut-cába jutott: Marinettit akadémikussá választották, és Mussolinint dicsőítette, Walter Gropius konformista lett, Majakovszkij öngyilkos. Kassák pedig – természetesen – osztályának árulója, „csökönyös demagóg esztéta”, aki „ott evez már a polgári irodalom vizein”. Bár világnézete materialista, nem proletáriró többé, s materializmusában is doktriner. Műveiből hiányzik a magasztos esz-me, s maga Kassák emberként sem lett volna képes arra, hogy betöltse a rá vá-ró feladatot. A végső kegyelemdöfést pedig akkor adja meg neki Herceg, ami-kor kijelenti: „Iarpurlarista művész, aki mindazon keresztül, amit az élettől kapott doktrínák és jelszavak, programok és hitvallások harcából leszűrve csak sajtószerű művészi elemeit tudta rekonstruálni, Ő nem művészetén keresztül keresett céltudatosságot, hanem a céltudatosságban találta meg a művé-szetet”.²⁸

Az osztályharcosságot számon kérő nézet már megszületésének pillanatá-ban sem volt korszerű, a vajdasági irodalom egészen más kérdésekkel volt el-foglalva. Miközben Herceg János Kassákot vonja felelősségre, Szirmai épp a dilettáns íróknak üzen hadat Írói felelősségem című írásában a Kalangyá-ban²⁹, s az osztályharc helyett a kisebbségi kérdést helyezi középpontba, min-denkor elutasítva mégis irodalom és aktuálpolitika kapcsolatát. Az itteni iro-dalom helyzete pedig nagyjából olyan lehetett, amilyennek maga Herceg is látta az Aranyady Györgyöt búcsúztató írásában: „szürkeségében elkopott írói nevek hulltak elének, olyanok, akiket a vidék unalma és az újságok kézírathíá-nya szabadított fel, és akik magától értetődően követelték bebocsátásukat ifjú irodalmunkba. Képviselve volt ebben a kézírathalomban a falusi világmegvál-tó elcsépelet filozófiai frázisaival, a mániákus széplelek meggyötört versikéjé-vel, önképzőköri hangjával és a múlt kódében élő álmodozó, Cicerót megszé-gyenítő körmondataival. Mindenki, aki valaha itt akár borászati közlönybe is leírta a nevét.”³⁰

Herceg János ifjúkori nézetei tehát nem voltak sem irodalomközpontúak, sem esztétikaiak, hanem elsősorban világnézetiak. „Hát ezt nem te mondogd, ez a párt véleménye” – vigasztalják a barátai Pesten, miután Kassák szemére veti elfogultságát.³¹

Érdelem azonban felhívni a figyelmet egy ellentmondásra: Herceg János ek-kor már megírta a Szülőföldemen című elbeszélését és víziós novelláit, melyek egész életművének jelentős darabjai. Kassák-pamfletje kapcsán tehát irodalmi program és irodalmi gyakorlat gyakran előforduló szerencsés kollíziójának va-gyunk tanúi.

JEGYZETEK

¹Bácsmegeyi Napló, 1927. január 30. 15. l.

²Tamás István: Kassák Lajos két karrierje. *Bácsmegeyi Napló*, 1927. február 17.

³Herceg János: *Két világ*. Újvidék, 1972. 22. l.

- ⁴Uo. 21. l.
- ⁵Herceg János: A jugoszláviai magyar irodalom. *Híd*, 1928. 204–206. l.
- ⁶Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Újvidék, 1968. 205. l.
- ⁷*Herceg János: Két világ*. I. m. 76–77. l.
- ⁸Uo.
- ⁹*IKSZ*. 16. l. L.: *Híd*, 1984. október
- ¹⁰Kállay Miklós: Akácok alatt. Délszlávországi magyar írók novellái. *Kalangya*, 1933. augusztus, II. évf., 8. sz. 513. l.
- ¹¹Szenteleky Kornél előszava. L.: *Híd*, 1989. április, LIII. évfolyam, 4. szám. 496–497. l.
- ¹²Ambrus Balázs: Viharban. Herceg János novellái. Uo. 502–503. l.
- ¹³Szirmai Károly: Herceg János könyve: Viharban. *Kalangya*, 1933. szeptember, II. évfolyam, 9. sz. 632–634. l.
- ¹⁴Németh László: Herceg János: Viharban. L.: *Híd*, 1989. április. I. m. 497–498. l.
- ¹⁵*A mi Irodalmunk*, 1932. XI. 13.
- ¹⁶Herceg János: *Összegyűjtött elbeszélések I. (1929–1944)*, Újvidék, 1986. 66. l.
- ¹⁷Bori Imre: Whitman és Ramuz nevével. . . *Üzenet*, 1989. július–szeptember, i. m. 505–507. l.
- ¹⁸Utasi Csaba; *Irodalmunk és a Kalangya*. Újvidék, 1984. 105. l.
- ¹⁹Uo. 106. l.
- ²⁰Németh László i. m.
- ²¹Herceg János: *Összegyűjtött elbeszélések I.* I. m. 97. l.
- ²²A párhuzamra Utasi Csaba mutatott rá. I. m. 104. l.
- ²³Uo. 104–105. l.
- ²⁴L.: Bori Imre: Kekez Tuna. *Híd*. 1989. április, 468–475. l.
- ²⁵Herceg János: Der Leib der Mutter. *Kalangya*, 1932. szeptember. I. évf., 5. sz. 344. l.
- ²⁶Herceg János: Remenyik Zsigmond: Mese habbal. *Kalangya*, 1934. november, III. évf., 11. sz. 846–847. l.
- ²⁷Herceg János: Babay József: Menekülj a szerelemhez. *Kalangya*, 1934. november–december, III. évf., 11. sz. 847–848. l.
- ²⁸Herceg János: Kassák Lajos és a progresszív művészet. *Kalangya*, 1935. december, IV. évf., 7. sz. 543. l.
- ²⁹Herceg János: Írói felelősségem, *Kalangya*, 1935. március, IV. évf., 3. sz. 161–166. l.
- ³⁰Herceg János: Aranyady György. *Kalangya*, 1935. február IV. évf., 2. sz. 88. l.
- ³¹Herceg János: *Két világ*. I. m. 324. l.